

Keltiske høykors i Norge

Innledning

Fra Jæren til Møre har vi over 60 reiste steinkors. Blant disse er det både høykors og kirkegårdskors. Vi har engelske og keltiske steinkors som er helt klare i sin form, men de fleste er mer grovhogde og minner mest om det latinske. Denne konsentrasjonen av reiste steinkors er spesiell, ikke bare i Norge, men på hele det europeiske fastland. Biskop Fritjov Birkeli skriver at det er en "kjensgjerning at slike keltiske og engelske kors finnes verken i Sverige, Danmark, Tyskland eller Frankrike" (Birkeli 1995 s. 57). Det er i Storbritannia vi finner en høyt utviklet steinkorskultur, og det er bare på vestlandet denne kulturen har fått en markert utløper. At vi finner keltiske steinkors fra kristningstiden på vestlandet er et synlig bevis på at denne landsdelen hadde kontakt med den keltiske kirke i Storbritannia i mellomalderen. Ja, gjennom ulike typer kors kan en spore "innverknad frå ulike delar av dei britiske øyane" (Baug 2001 s. 95). Korsene er også verdt å notere seg ettersom de er "et av de største skulpturelle uttrykk man finner i vår forhistorie" (Gabrielsen 2001 s. 1).

Avgrensing mot andre steinkors

Det finnes fra mellomalderen flere typer steinkors. En gruppe er liksteiner. Disse steinene er rektangulære eller trapesformet og kan ha et kors hogget i relieff. I senere utvikling kom det liljemotiv på liksteinene. Dette er steiner som ble lagt over grav eller kiste. Liksteiner finner vi i hele Norden. Selv om vi på likstein kan finne kors med keltisk form så faller disse steinkorsene utenfor den aktuelle gruppen høykors med keltisk preg. Det gjør også hjulkorsene. Dette er lave, likearmede, sirkelformede steinkors som har hørt til på de første kirkegårdene. Disse kan blant annet ha vært brukt som gavl for begge ender til en likstein. I Norge finner vi disse både på østlandet og vestlandet. Noen steinkors som i størrelse nærmer seg høykorsene er de steinkorsene som kalles for kirkegårdskors. Dette er steinkors som er dimensjonert for små kirkegårder der de er blitt direkte plassert. Disse er fra kirkegårdens første tid. Disse korsenes høyde er gjerne opp mot 0,7 meter, mens høykorsene normalt er fra 1,5 – 4 meter. Tas det med en beregning på det av stammen som er under jorden kan vi beregne høykors opp mot 6 meter lange.

En geografisk avgrensing

Vi finner noen keltiske steinkors i deler av Tyskland, sørvestre Frankrike og nordlige Spania. Disse tilhører senmiddelalderen og har ingen ting med de norske høykorsene å gjøre. Det finnes også i Sverige en (svak) høykorsstradisjon. Noen få høykors står på Gotland og Öland. Disse høykorsene er latinske i formen og minner ikke om de norske. Disse høykorsene dateres i hovedsak senere enn de norske. I Danmark finner en noen få steinkors på Vest-Jylland og Nord-Jylland som i følge Birkeli dateres til samme tid som de norske. Formen er stort sett ulik de norske kors. Korsene er ikke spesielt høye. Det høyeste er ca. 1:25 meter høyt. Fra Island har man skildringer om kors på gudstjenestested. I henhold til skildringene må de ha vært reist fra tidlig 900 tall. I dag finner vi ingen spor etter disse korsene. På Island finner vi derimot mange stedsnavn med kors. En del av disse navnene har religiøs opprinnelse fra Islands misjonstid. Birkeli konkluderer med at "korstradisjonen er sterkest i de vestlige strøk av Norden, og at vi må søke vestover for å få nærmere klarhet over opprinnelsen til den uvanlig sterke steinkors tradisjonen i Vest Norge" (Birkeli 1973 s. 60). I Norge finner vi reiste steinkors fra mellomalderen i de tre vestlandsfylkene Rogaland, Hordaland og Sogn og

Fjordane samt en liten konsentrasjon av mindre kirkegårdskors i Numedalen. Det er bevitnet steinkors som er forsvunnet i tillegg til de nevnte fylkene på Sunnmøre samt et (bispe-)kors i Trondheim som ikke ligner på de andre. ”I geografisk henseende viser det seg at de frittstående steinkors er et overveiende vestlandsfenomen i likhet med bautasteinen med kors på.” (Birkeli 1973 s. 214).

Noen forskjellige innfallsvinkler

Biskop Fritjov Birkeli

Biskop Fritjov Birkeli publiserte i 1973 en avhandling der han skaffet en (ufullstendig) oversikt over steinkors i Norge. Som teolog gir han klare antydninger på når han mener korsene har blitt reist, mens det fra arkeologisk hold har det kommet frem andre teorier. Biskop Fritjov Birkeli setter reising av steinkors inn i en religionshistorisk kontekst. Ettersom han mener de fleste steinkorsene står i en religiøs sammenheng synes han det er mest naturlig å trekke religionshistoriske konsekvenser av materialet. En av argumentasjonsrekkene går ut fra endringer i gravskikker. Fra 300 tallet begynte kristne romerske gravstøtter å spre seg i de romerske provinsene Gallia og Britannia. Dette var reiste steiner med inskripsjoner. Disse spredde seg videre slik at de ble vanlige langs kystene i vest - Europa fra 400 tallet. I Norge har vi fra 600 tallet lave graver som antagelig er påvirket av kristne gravskikker. Vi har også fra denne tiden våre eldste runesteiner. Etter hvert reiste man steiner. Noen av disse har inskripsjoner. Der finnes også korsdekorasjoner på disse reiste steinene. Inskripsjonene og dekorasjonene kan være både hedenske og kristne. Det tyder på en tid med synkretisme. Birkeli daterer disse reiste steinene til 900- og 1000 tallet. ”Setter man disse steinkorsene i sammenheng med de reiste runesteinene, blir de avslutningen på en lang religionshistorisk utvikling. For også de har for en meget stor del forbindelse med graver og gravminner.”(Birkeli 1995 s. 51). Utviklingen innenfor gravskikken der man begynner med å reise bautasteiner som etter hvert får inskripsjoner og til slutt korsdekorasjoner ender med det frittstående steinkorset med og uten runer. De reiste steiner med runer er hovedsakelig fra 900 tallet, mens de reiste steiner med korsdekorasjoner finner man ikke fra før 1000 tallet. I en overgangperiode kanskje så tidlig som på 900 tallet kan det da ha blitt reist steinkors. En del av disse kan ha blitt reist i forbindelse med de første kristne kongers aktive kristning av Norge. Birkeli slutter med at korsene gir oss svake konturer av misjonstiden i Norge og daterer høykorsene til ”forholdsvis tidlig på 900-tallet, og et stykke inn på 1000-tallet” (Birkeli 1973 s. 255).

Sikkert er det at nordmenn var kjent med nord- og vesteuropeiske kyster fra tidlig på 700 tallet. På slutten av dette århundre i 789 er det kjent at norske vikinger utførte blodsutgytelse i England. I 793 kommer det første kjente vikingangrep på det keltiske klosteret Lindisfarne. Turen gikk snart til moderklosteret Iona som ble plyndret i 795, og i 798 gikk det ut over Isle of Man. Siden ble det flere tokt i de keltiske områdene. Det kan virke som om angrepene var systematiske oppsøk av klostre og kirker der store verdier var lett tilgjengelige. I så fall var de allerede kjent i området. Det er ikke sikkert at de bare tok med seg gods og gull som bytte, men muligens tok de med seg munk og nonner som treller. Mange av disse vikingene ble kristnet i møte med de annerledes troende. ”Det er grunn til å tro at allerede Olav Kvite på 800 tallet ble døpt.” (Birkeli 1995 s. 37). På øya Man bosatte mange nordmenn seg, og i Irland fikk vi etter hvert flere norske småkonger. Flere norske innvandrere kom også til Hebridene, Shetlandsøyene og Orknøyene. Denne ekspansjonen til keltisk område var der gjennom store deler av 800- og 900 tallet. På dette viset fikk mange sjøfarende nordmenn på vestlandet kontakt med den keltiske kristendomsform. Slik fikk de med egne øyne se den keltiske varianten av høykorsene.

Etter at vi fikk kirkegårdene utover 1000 tallet slutter de å sette opp nye høykors. Korsene fikk en annen religionshistorisk betydning i det mange av de ble flyttet inn på viglede kirkegårder. Den korte kulturutviklingen gjorde at de ikke nådde opp til de kunstferdige høykorsene som fantes i den keltiske kirke i Storbritannia. De fleste høykorsene i Norge er forholdsvis grove, men noen er riktig så flotte i proporsjonene. De er likevel langt fra så flotte som de kunstferdige korsene i Storbritannia. Birkeli forklarer korsenes enkelhet med at vi ikke hadde noen høyt utviklet steinkultur i landet. Dette stemmer ikke. I Hyllestad i Sogn og Fjordane var det i det aktuelle tidsrommet stor eksport av kvernstein. Det er funnet kvernstein fra Hyllestad helt nede i Polen. Disse var hogget av profesjonelle steinhoggere. Steinkulturen var i dette området meget godt utviklet. De fleste korsene i Sogn og Fjordane er hogget av den spesielle steinen, granatglimmerskifer, som er i Hyllestad. Også flere kors utenfor Sogn og Fjordane er hogget i Hyllestad. For korsenes enkle form må det derfor være andre forklaringsmodeller som for eksempel at korsene i Norge avspeiler en tidlig fase i utviklingen og at en avsluttet før en fikk utvikle formen videre. Birkeli fortar en generell datering av de keltiske korsene ettersom de ikke har runer eller annen dekor som gjør det lettere. Tidsrommet han faller ned på stemmer i stor grad over ens med arkeologene Baug og Gabrielsen som også i hovedtrekk daterer de norske høykorsene til siste del av 900 tallet og begynnelsen av 1000 tallet.

Innlegg på Karmøyseminaret

Mag. art. Ingrid Fuglestvedt og mag. art. Per Hernæs ser på reising av steinkors ut fra et politisk scenario der lederne på vestlandet har hatt kontakt med de britiske øyer der de har fått nye politiske mål og nye religiøse sympatier. ”Ved begynnelsen av 700 tallet har maktsentra og aristokratiske slekter i landene omkring Nordsjøen inngått et nettverk av politiske og økonomiske forbindelser.” (Karmøyseminaret 1994/-95 s. 141). Dette hevder de ut fra at man kan se korrelerende materiale mellom Norge og de britiske øyer i arkeologiske utgravninger i jernalderen. De hevder ut fra disse utgravninger at det har vært en reell kontakt mellom landene allerede på 400 tallet. Det er påvist at det fra midten av 700 tallet var kristne impulser i gravskikken.

De bygget på 700 tallet hedenske monumenter som storhaugene. Storhaugene er uttrykk for stor makt. Dette var et signal der lederne overfor ”allmuen” blant annet signaliserte at de stod i den gamle tradisjon. Påvisningen av kristne symboler i gravene viser imidlertid at lederne var påvirket av kristendommen. Korssymboler i en storhaug kan være uttrykk for en konflikt mellom den gamle religiøse tradisjon og den nye religionen. Lederne satt med ny og ukjent kunnskap. Denne kunnskapen var viktig overfor kristne handelspartnere. Samtidig var det viktig å tilsløre disse symbolene slik at maktposisjonen ikke ble rokket. Lederne viste overfor sitt folk at de tilhørte den gamle tradisjonen samtidig som de integrerte de kristne symbolene som f. eks. kors og lystenning i en storhaug. Fuglestvedt og Hernæs hevder at lederne kan ha foretatt en rituell manipulering. Man har manipulert de nye symbolene som kom fra kristendommen inn i de gamle ritene. Det har de gjort ved å forene de kristne symbolene med en hedensk storhaug. De satte de nye symbolene inn i ritualenes faste struktur. De nye ideologiske elementene har så å si blitt smuglet inn i den faste regelbundne strukturen. Et eksempel på det er at de har plassert steinkors på gravhauger. Før hadde man reist bautasteiner på gravhaugene. Nå kom det et kors der. Høykorsene ble ført inn i den gamle tradisjonen. Lederne har dermed foretatt en tosidig kommunikasjon. Overfor sine egne har de kommunisert at det nye var noe som tilhørte den gamle tradisjon, og overfor sine handelspartnere har de vist en positiv holdning. De så hvilken betydning kristendommen hadde, og derfor var de oppmerksomme på å vise positiv holdning til den fremmede religionen. Korsene, som ofte er godt plassert i skipsleia, ga landet skinn av å tilhøre

kristenheten, og inviterte dermed til handel. De ledende skikkelsene foretok en politisk bruk av fortiden for å nå sine mål. De kristne høykorsene spiller en viktig rolle i det spillet. Fuglestvedt og Hernæs daterer steinkorsene til tiden rundt 750 – 900. Flertallet av de irske korsene er datert til 800 tallet og første halvdel av 900 tallet. De aller tidligste med keltisk form kom på 700 tallet. En maksimal tidlig datering blir da rundt 750 tallet. Denne tiden setter de på bakgrunn av den kristne innflytelsen det er funnet i våre storhauger fra denne tiden. Det er lokale variasjoner for når reisingen av korsene foregikk. De legger to premisser for denne dateringen: 1) Det øverste samfunnsskiktet i vårt land kjente til kristendommen, og de stod i allianse med kristne konger i utlandet, og 2) det var en konflikt mellom hedendom og kristendom fra første halvdel av 700-tallet. Fuglestvedt og Hernes sitt innlegg representerer mer nye perspektiver enn ny empirisk forskning.

Irene Baug og Kristine Holme Gabrielsen

Irene Baug skriver i sin hovedfagsoppgave at korsene kan være satt opp til ulike tider og ut fra ulike motiv. Dermed blir det vanskelig å gi en sikker datering. Noen holdepunkt er der likevel. Kors med runer indikerer en tid fra slutten av 900 tallet til begynnelsen av 1000 tallet. Et annet holdepunkt er lokalisering til hedenske gravplasser. Det kan være at korset står der som et ledd i kristningen. Forfedregravene skulle bli kristnet. Dette gjør en datering tidligst fra midten av 900 tallet til begynnelsen av 1000 tallet sannsynlig. Kirkegårdskors er sannsynligvis direkte plassert på kirkegårdene og er derfor fra kirkegårdenes første tid. Høykors som har form som georgskors (oppadvendt V spiss på stammen) kan tyde på datering på 1200 tallet. Irene Baug åpner likevel for at Birkeli sin tidligere datering kan være riktig.

Når det gjelder hogging av kors i Hyllestad kan vi gå ut fra at de har foregått over flere hundre år. "Framstillinga av steinkrossar i Hyllestad har sansynlegvis gått føre seg over fleire hundre år. Storparten av dei høge frittstående steinkrossane på vestlandet skriv seg truleg fra slutten av vikingtid, dvs. siste halvdel av 900 talet og byrjinga av 1000 talet" (Baug s. 100). Gabrielsen mener at de keltiske korsene av historiske grunner stort sett er blant de eldre vi har. Det er her våre kors kommer inn. Unntaket blant høykorsene er de to korsene, Tjora og Vereide, som kan kalles georgskors på grunn av sin oppadvendte V form. Utover i mellomalderen ble det bare hogget kirkegårdskors. Irene Baug går ut fra at korsene fra Hyllestad var bestillingsvare. De ble fraktet direkte fra Hyllestad til mottakerstedet. Den ressurskrevende produksjonen tyder på at det har stått menn med makt og ressurser bak. Ettersom korsene (fra Hyllestad) er funnet i det som var kjernen i Håkon den godes rike kan dette tyde på forbindelser til kongemakt. Ikke minst korsene på Gulatinget kan settes i direkte forbindelse med denne kongen. Men også lokale stormenn kan ha reist korsene slik som runene i korset på Svanøy indikerer. Av korsene vi har kan vi regne 40 til gruppen høykors. Den største gruppen av korsene er hogget i Hyllestad. De største korsene er fra Hyllestad. De er stort sett fint hugget og er velproporsjonerte. Man kan faktisk si at de fineste korsene er fra Hyllestad. Irene Baug skriver at "dei fleste av krossane som er produsert i Hyllestad er meir kunstformig utforma enn mange av dei andre krossane vi kjenner til på vestlandet" (Baug 2001 s. 78). Ulike bergarter kan være en grunn til dette. Det kreves skifrig bergart for å fremstille kors av stein. Forbindelsen mellom steinart og selve utformingen er påfallende. Steinkorsene som tilhører kategorien "fin" er alle produsert av granatglimmerskifer, mens de "grove" er produsert av andre bergarter. Også kunnskapen og teknikken til steinhoggerne er en del av bildet. I Hyllestad var det en etablert steinhoggertradisjon allerede før korstradisjonen slo igjennom. Derfor er det kanskje ikke tilfeldig at over halvparten av korsene vi ennå har er produsert i Hyllestad. Irene Baug skriver i sin hovedfagsoppgave at av alle de 40 høykorsene på vestlandet så kommer hele 23 fra Hyllestad. Korsene fordeler seg

geografisk slik: Sogn og Fjordane 21, Hordaland 3, Rogaland 16. Av korsene i Sogn og Fjordane er det bare det i Davik som ikke kommer fra bygden i Ytre Sogn. Tallet på totalt 40 kors kunne vært enda høyere slik som Birkeli angir ettersom flere vitnemål gis om kors, men disse er gått tapt.

Det er ulike meninger om når høykorsene har blitt satt opp og til hvilken bruk. Men det er enighet om at mange er plassert på gravhauger. Det er også enighet om at flere senere ble plassert på kirkegårder. De er for tunge og store til å ha vært vanlige minnesteiner på de eldste kirkegårdene som var ganske små. Vanskeligere er det å bedømme de mellomstore korsene. Her må en vurdere i hvert enkelt tilfelle, men flere av de kan være direkteplassert på kirkegård. Arkeologistudentene Irene Baug og Kristine Gabrielsen skriver at ”forskarane har kome med ulike tolkingar på kvifor steinkorsa er oppført: 1. Gudstenesteplass, 2. Gravminne, 3. Til minne om ei hending, 4. Som resultat av religiøse handlingar, 5. Som eit merke på at landet var kristent den tida korsa blei oppført. Ein del av desse tolkingane er enno i hevd, men er seinare tatt opp til vurdering” (Kyrkjeblad for Høyanger 2/2000). Til politisk bruk burde vel derfor vært ført opp på listen, men hva som skal stå på en slik liste avhenger av hvilke premisser en legger til grunn for datering av korsene. Uansett hvilke premisser en legger til grunn for en datering som uansett vil spenne over et visst tidsrom vil en med det antall kors vi har finne flere ulike årsaker til at de oppførte et kors på de aktuelle stedene. Et gammelt vitnemål om bruken av høykorsene som vi finner i et uttrykk som forekommer den dag i dag på vestlandet er ”å gå til kross og kyrkje” (kross ok kirkio, kross ne kirkju). Uttrykkene finner man så tidlig som i en homiliebok fra 1100 tallet. ”Det er imidlertid mulig å tenke seg at uttrykket stammer fra den tid da tilbedelsen fant sted både i kirken og ved et kors like ved, f. eks. i form av prosesjoner, og da særlig på korsdagene” (Birkeli 1973 s. 31). Korsdagene var 3. mai og 14. september. Det kan også tenkes at utgangspunktet for utsagnet er at det ble reist kirker der det allerede var kors. Den romerske keiser Justinian (482 – 565) befalte at før der skulle bli reist en kirke skulle det reises et kors. Derav fulgte på keltisk område at man gikk både til kirke og kors for å ta del i kulten. Også etter reformasjonen finnes det vitnesbyrd om korsenes funksjon i troslivet. Biskop i Bjørgvin Geble Pederssøn (1537 – 1557) skrev et brev der han fraråder at det holdes sjelemesser ved et kors i Hardanger.

De keltiske korsene i Norge

Mellom de keltiske høykorsene i Norge er det stor geografisk avstand. Vi finner de i Loen, Eivindvik, Hundvåg, Melhaug og Etne. På kirkegården i Innvik, noen mil fra Loen, finner vi også et steinkors. Det er en likstein av kleber som har et keltisk solkors i relieff. Også i Sunnhordland finner vi spor etter keltiske kors. En bautastein i Etne har et keltisk kors inngravert, en likstein med keltiske motiv er i Ølen, og noen rester av keltiske kors er overført til Bergen Museum.

Høykorset på Loen kirkegård i Stryn prestegjeld

Dette høykorset står på kirkegården til Loen kirke. Stammen er knekket, men korset holdes sammen av to jernstenger. Korset omtales i 1835, og det sies da at det er brukket. Armhulene er sirkelformede, og i midten finner en et rundt hull. Høyden på korset er 2,07 meter. Høykorset er på sitt bredeste 1,26 meter. Den ene armen er 8 centimeter lenger enn den andre. Høykorset er derfor ikke helt symmetrisk. Korset er av granatglimmerskifer, og er således hogget i Hyllestad. På korset finner vi noen latinske bokstaver av nyere dato. Bygdetradisjonen sier at en offiser flyttet korset, og satte det på graven til sin sønn. Korsets nåværende plassering er sekundær. En teori er at høykorset stod nede ved Korsvika utenfor nåværende hotell Aleksandria. ”Tradisjonen på stedet sier fremdeles at inntil ca. 1700 stod

korset nede i Korsvika.” (Birkeli 1973 s. 204). Fra Korsvika, som var en lasteplass for sjøferdselen, fører en bakke opp til kirken. Stedet var en gammel samlingsplass og lokalt ting. Birkeli anser dette for å være rimelig. Gabrielsen er skeptisk til at Korsvika var en gammel tingplass ettersom en slik påstand ikke lar seg verifisere. Men hun mener stedet er riktig. Korset har i vika vært godt synlig for seilende og roende. Plasseringen tyder på at det har henvendt seg på gårds og bygdenivå. Flyttingen til kirkegården kan ha funnet sted da kristendommen fikk så sterkt fotfeste at påbudet om begravelse i vigslet jord ble fulgt. Mye tyder på at enkelte høykors da kan ha blitt flyttet til kirkegård. Birkeli mener at dette må ha skjedd mens biskop Grimkel prøvde å organisere kirken i Norge. Biskop Grimkel var Olav Haraldson (1015 – 1028) sin ledende biskop. Hvis så skjedde gjetter Birkeli på at de var satt opp som andaktskors eller markering av gudstjenestested før man fikk kirke. En forbindelse med gravhauger er en mulighet når det gjelder det keltiske høykorset i Loen ettersom det er gravhauger i nærheten. Gabrielsen mener det er lite sannsynlig at korset stod i nærheten av en gravhaug. Birkeli tror imidlertid at korset i Loen har vært brukt mer til misjon enn som gravmerke. Korset i Loen er antagelig reist av en stormann på stedet ettersom det var store gårder der.

Høykorset ved Eivindvik kirkegård i Gulen prestegjeld

Dette korset står like utenfor inngangen til kirkegården i Eivindvik. Høyden er 2,85 meter over bakken, og det er 1,15 meter bredt. Korset er ikke brukket, men er likevel noe defekt ved at stein er slått av. Korset er av granatglimmerskifer og er hogget i et kvernsteinbrudd i Hyllestad. Noe som er spesielt med dette korset er at det på den ene flaten er tydelige spor etter kvernsteinshogging. Konturene av fire kvernsteiner kommer fram. Det viser at kvernsteinsproduksjonen er eldre enn fremstillingen av steinkors. Til forskjell fra de andre korsene finner vi ikke noe hull i midten av dette. En tradisjon i bygda hevder at korset skal ha stått nede ved sjøen like ved. Tradisjonen sier at en døpefont har hørt til korset, og kors og døpefont nede ved sjøen kan da ha vært et samlingssted presten brukte før det ble reist kirke på stedet. I 1626 er korset bevitnet oppe ved kirkegården der det står nå. Gabrielsen antar at der det står nå er dets opprinnelige plassering. Nærheten til det engelske kors er påfallende. Bredsidene på korsene vender mot hverandre. Begge korsene har utsikt mot det som er blitt tolket som selve tingvollen for Gulatinget. Det kan derfor virke som om korsene rammer inn selve tingområdet. Gjennom sin plassering ved tingstedet var korsets funksjon indirekte rettet mot folk som kom fra et vidt geografisk område. Birkeli antar at korset i Eivindvik er satt opp i forbindelse med Olav Tryggvason sin misjonering. Olav Tryggvason hadde store møter på Gulatinget der han ville kristne folket. ”Siden Olav Tryggvason dro hjem via Irland, Nord-England og Skottland hadde han store muligheter til å få med seg prester som var fortrolige med den keltiske korsformen.”(Birkeli 1995 s. 92). Nå er det uenigheter om hvor selve Gulatinget var på Olav Tryggvason sin tid eller tidligere; ved korsene i Eivindvik sentrum, ved Flolid noen kilometer lenger inne i fjorden eller ved Stemnebø på Hisarøy. Men Eivindvik framtrer som det mest troverdige alternativet. Siden korset står ved tingsted og er så fint hugget kan dette være et bestillingsverk fra en av kristningskongene. Man regner nemlig med at det er stor sannsynlighet for at det andre korset er et bestillingsverk på grunn av dets engelske profil og flotte utforming med et latinsk kors i relieff. Kanskje er det tingforsamlingen som formelt stod bak bestillingen av korset.

Høykorset i Hundvåg kirke i Hundvåg prestegjeld

Dette korset står nå inne i Hundvåg nye kirke. Korset har en fullstendig høyde i dag på 3,5 meter. Bredden er ikke målt. Korset ble først reist på en gravhaug på gården Husabø. Dette anses med stor sannsynlighet som korsets opprinnelige plassering. Jens Kraft skrev i 1830 at korset stod på en gravhaug tett ved gårdens våningshus. Kirkestedet lå et lite stykke unna

korset. Det er registrert flere gravhauger på gården. Husabø er en rimelig flat øy like utenfor Stavanger. Selv om innseilingen ligger 1,5 – 2 kilometer har korset sannsynligvis blitt sett derfra. Det har således hatt stor visuell rekkevidde med stort utsyn. Korset er i seg selv høyt og gravhaugen det har stått på har antagelig vært mellom 4,5 – 6 meter høy. Korset ser ut til å være koblet til ætteeiendom med gammel kultplass og rettslig samlingssted. Stedet var trolig tingplass. Ettersom det har vært så godt synlig i vid omkrets og har hatt plassering på en sentral plass så henvendte det seg sannsynligvis ikke bare til folk i nærmiljøet, men også mot folk i regionen. Antagelig var Husabø sete for en stormannsætt. Ettersom den ikke er nevnt i kongesagaene regner en ikke gården for kongsgård. En kan da gå ut fra at det var stormannsætten som stod bak reisingen.

Høykorset på Melhaug i Sola prestegjeld

På Melhaug i Sola ble det funnet et kors i et steingjerde. Bare et stort fragment er bevart av dette korset. Det er ikke kjent hvor dette korset kan ha stått tidligere. Grunnen til at man regner dette som et norsk-keltisk kors er at det er hogget en halv sirkulær vinkel på det som kan tolkes som restene etter en armhule. Derfor antyder man at dette kan være et keltisk kors. Korset er i dag på Stavanger museum. Dets forhistorie forut for funnet i steingjerdet er ukjent. Det eksisterer ingen eldre tegninger som eventuelt kunne ha sagt noe om dets opprinnelige form. Shetelig (1912) mente imidlertid at det dreide seg om et stort steinkors.

Høykorset ved Grindheim kirke i Etne prestegjeld

Dette korset står på kirkegården til Grindheim kirke. Det er plantet i en rektangulær sementplattning. Toppstykket er knekket i høyde med korsarmenes overkant. Også stammen ser ut til å være knekket og limt sammen. Korset måler 1,96 meter fra bakken. Den fulle lengde over bakken må ha vært rundt 2,40 meter og den fullstendig lengde kan være rundt 2,85. Den totale bredden av armene er på det bredeste 1,11 meter. De nedre armhulene er sirkelrunde, og midt i korset er det et rundt hull. Korsets nåværende plassering er sekundær fra 1960 da det ble påkjørt utenfor kirkegården. Det er flere tradisjoner på hvor korset opprinnelig har stått. En går på at det har stått på Kyrkjehaugen rett sør for kirken, en at det har stått på Krosshaugen på Eikrheim ved Stordalsvatn, og en tredje sier at det skal ha stått ved foten av Ættehaugen. Alle disse stedene er gravhauger. En fjerde hypotese er at det kan ha stått i en bakke som går opp til kirken. Denne bakken heter Krossbakken. Birkeli anser dette som mest sannsynlig på grunn av navnet. Her kan det enten blitt reist for å markere en kristen samlingsplass, eller det er reist som gravminne på en av gravhaugene her. Gabrielsen holder seg til den eldste kilden og anser Ættehaugen som det mest sannsynlige stedet for primær plassering. Ættehaugen er en gravhaug som ligger rundt 500 meter fra kirken. Gravhaugen er ikke datert men det er flere gravhauger i nærheten som er blitt datert til rundt 700 – 800 tallet. Oppå haugen stod det en 3 meter høy bauta med et keltisk kors inngravert på breidsiden. Der var også runer på bautaen som kan dateres til rundt 1020 – 1050. Korset var plassert ved foten av gravhaugen som har vært rundt 1,5 meter høy og stod dermed i skyggen av bautaen. En annen grunn til at Gabrielsen mener dette må være den opprinnelige plassering er at korset er plassert omtrent midt i gravfeltet av hensyn til gravene. Korset har antagelig blitt betraktet som tilhørende ætteeiendom og gravplass og senere kirkested. Mange kors er knyttet opp mot gamle gravhauger som er i nærheten. Tradisjoner kan tyde på at noen høykors opprinnelig har stått på norrøne gravhauger. Birkeli skriver at ca. 40 av de korsmerkede steiner og steinkors synes opprinnelig å ha stått på hedenske gravplasser, og ca. 45 av dem har hatt forbindelse med tidlige kirkegårder. Han mener at høykors som er plassert på gravhaug er satt inn i stedet for den norrøne bautasteinen. Steinkors som står i forbindelse med norrøn gravhaug ”hører til i den senere del av misjonstiden på vestlandet, før de første kirkegårdene ble vigslet på de steder der korsene var. De forteller om at slektene det gjelder, definitivt er

gått over til kristendommen, men ennå ikke er underlagt den kristne gravskikk i vigslet jord” (Birkeli 1973 s. 217). Stormenn i området er antagelig de som har sørget for at korset ble reist. Kristin Gjellein mener at korset i Etne kan settes i forbindelse med sosial kontinuitet og lokale stormenn. Korset ble satt opp som uttrykk for kristen innflytelse og ikke som uttrykk for kongelig maktdemonstrasjon. Korset ble derfor satt opp tidligere og rundt slutten av 900 tallet/begynnelsen av 1000 tallet. De satte opp korset i forbindelse med kristendommens innføring på gårdene Gjerde og Grindheim. I 1626 ble det bevitnet på kirkegården der det er nå. En kopi av dette korset (med øvre del av stammen) står på museet i Mosterhavn.

I nærheten av Etne er det flere steiner som har keltiske kors inngravert. Det gjelder korsbautasteinen ved Gjerde kirke, Grindheimsteinen og en likstein på Nerihein i Ølen. Birkeli antyder at ettersom der er en konsentrasjon av keltiske kors i Sunnhordland kan det ha vært et misjonsentrum i dette området med en prest fra de nordligere strøk på de britiske øyer. I dette området var der store og mektige slekter. Når Olav Tryggvason skulle kristne landet håndplukket han blant annet en mann fra dette området for å bemanne Ormen lange. Dette skulle tyde på tidlig kristen innflytelse, og at det i dette området ville være rimelig å finne tidlige kristne minnesmerker.

Korsets form

Det som på norsk jord skiller det keltiske korset fra det latinske korset er de fire runde armhulene og et eventuelt sirkelrundt hull i midten. Selv om vi bare har fem kors med klar keltisk form har seks av de norske steinkorsene et rundt hull der korsarmene møtes. Mange britiske kors har en sirkelrund forhøyning eller fordykning der korsarmene møtes. Kanskje er det der inspirasjonen til det runde hullet kommer fra? På de keltiske områdene finner vi en sirkel rundt sentrum der korsets armer møtes. Kanskje er det spor etter denne sirkelen som er hogget som et hull i noen norske kors? Sirklene vi finner i det keltiske høykorset i Storbritannia har flere forløpere, og det kan være spor av de som er hogd inn som runde armhuler og hull i midten.

Keltiske kors på keltisk område

Malcolm Seaborne tenker seg at utviklingen av steinkorsene på de keltiske områdene har gått fra bautasteiner som var naturlige i sin form til bautasteiner med hedenske symboler inngravert til bautasteiner med korsmerker og kristne bilder inngravert til steiner der selve formen til steinen ble bearbeidet. Disse bearbeidede steinene kunne ha kors uthogd i relieff over store deler av steinen. De bearbeidede bautasteinene med kors hogget i relieff kalles ”korstavler” og utgjør mellomstasjonen før det frittstående høykorset. Mellom disse tre trinnene er det flytende overganger. ”Korstavler” finner vi ikke i Norge. Mange av disse er flotte og kunstneriske steiner der kors og kunst dominerer hele steinen. Siden ble så disse utviklet videre til høykorset. Når Nigel Pennick skal beskrive utviklingen fram til høykorset presiserer han at der har vært mange forløpere som har vært førende for utviklingen. En inspirasjon har vært bautasteinene som markerte jordens midte. Slike steiner fantes i Egypt og Delphi. Seinere ble disse steinene spredt til keltisk område der de fikk funksjoner som å markere sentrum av et område eller et hellig sted. Bautasteiner dedikert til Jupiter tilhører også forløperne. Disse fikk innpass på britisk område under romaniseringen. Disse steinene kunne ha den keltiske ringen inngravert. En annen forløper for de keltiske korsene er de arkaiske steinene. Disse stod plassert i landskapet ved hellige steder en skulle stoppe for å be og hvile. Ved sin form ligner de på steinkors, og da spesielt de som er i Cornwall og Wales.

På disse stedene der de reiste arkaiske steinene stod kom det etter hvert steinkors. Der ba en bønner, forkynte evangeliet og hadde utendørs gudstjenester før en fikk kirke. Før korset ble adoptert som et eksklusivt kristent symbol ble korsmerkede steiner brukt for å vise landområders tilhørighet. ”Eksempler fra Irland kan peke i retning der irske frittstående kors kunne markere klosterets område” (Gabrielsen 2001 s. 4). Dette samsvarer med det som er skrevet overfor om de norske keltiske korsene at de primært ikke har noen praktisk funksjon, men en symbolsk og kommunikativ dimensjon.

Ringene rundt korset bærer blant annet et naturfenomen knyttet opp mot solen i seg. Dette har vært inngravert i steiner som solhjul. Det er merker av slik solhjul fra før Kristus. Av flere forskjellige varianter av dette solsymbolet ble det fire-ekede hjulet adoptert av den keltiske kirke. Man finner også i før-kristen keltisk religion hjulet som et viktig og hellig symbol. Man har funnet hjul i graver. Hjulet var attributtet til den keltiske lyn og torden guden Taranis. Her skal det også nevnes at ringen rundt korsets armer ikke bare dreier seg om solsymbol og hjul, men det har også en kristen forløper. Chi-ro monogrammet (de to første bokstavene i det greske ord for Jesus; chi - X og ro - P) var et av de mest populære tidlige kristne symbolene. Keiser Konstantin brukte monogrammet med en seierskrans rundt. Sent i det fjerde århundre ble det en tendens til å snu chi slik det kom til å ligne et kors. Chi-ro kom da til å ligne et kors med en loop på toppen. I det femte århundre laget keltiske skjærere solkors med en loop i toppen av korset. Senere ble loopene droppet og et kors med sirkel rundt ble resultatet.

Summen av disse ideene, tradisjonene og symbolene ledet til bautasteiner med inngraverte kors, deretter til ”korstavler” og så til det frittstående reiste korset. Mange av steinkorsene er direkte plassert på en rektangulær stein som kan ligne et alter. Dette har sitt forbilde i minnesteiner som stod plassert på toppen av en grav. Den rektangulære steinen representerer ”verdensfjellet” der de døde holder til. Korset fremtrer da som et seiersymbol.

Man har trodd at høykorsene opprinnelig var lagd av tre og deretter kopiert til stein, men Malcolm Seaborne skriver at ”in places where suitable stone was available and a local tradition of building in stone persisted, crosses of considerable height could have been originally conceived in stone” (Seaborne 1989 s. 43). De tidligste frittstående korsene dateres til begynnelsen av 700 tallet. Slike tidlige kors finner man i Irland. De seneste i Irland dateres til rundt 1150. Det er Irland som anses for å være høypunktet for fremstillingen av korsene. Med innføring av gotikken begynte slutten på det keltiske høykorset. I fattige områder i Skottland fortsatte man ennå en stund med forenklete utgaver. På Iona holdt man på å lage kors til 1500 tallet. Et forsiktig anslag regner med at det har eksistert rundt 5000 steinkors bare i England. Når pilegrimsruter, hellige steder, gudstjenestesteder, alle kirkegårder m.m. hadde et kors er det ikke rart at vikingene tok med seg inspirasjon til å hogge kors hjemme. De tre korsene som stod på Iona dateres til siste halvdel av det 8. århundre. Da vikingene kom dit på sitt første røvertokt var korsene med stor sannsynlighet allerede reist...

Artikkelen er skrevet av Thor Pundsnes, kapellan i Laksevåg prestegjeld
Artikkelen er en bearbejdet utgave av artikkelen ”Keltiske høykors i Norge” der flere nye opplysninger er tilført. Artikkelen stod i Lære og Liv 3/2002.

Litteratur:

- Fritjov Birkeli: Tolv vintrer hadde kristendommen vært i Norge, Verbum 1995
- Fritjov Birkeli: Norske steinkors i tidlig middelalder – Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom, 1973
- Karmøyseminaret: 1994/95
- Kyrkjeblad for Høyanger: nr. 2, 2000
- Malcolm Seaborne: Celtic Crosses of Britain and Ireland, Shire Archaeology, 1989
- Nigel Pennick: The celtic cross – An illustrated history and celebration, Blandford, 1997
- Johs. B. Thue: Livets steinar – Produksjon og eksport av kvernstein frå Hyllestad i mellomalderen, Skald 2000
- Kristine Holme Gabrielsen: Vestlandets steinkors – Monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom, hovedfagsoppgave i arkeologi 2001
- Irene Baug: Kvernsteinsbrota i Hyllestad – Arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotsområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane, hovedfagsoppgave i arkeologi 2001